

Metoda egzegetyczna Orygenesa a szkoły katechetyczne w Aleksandrii i Cezarei

Origen's exegetical method and the Catechetical Schools of Alexandria and Caesarea

Słowa kluczowe: Orygenes, egzegeza, Biblia, alegoreza, filozofia, edukacja

Keywords: Origen, Holy Bible, exegesis, allegory, philosophy, school, education

Streszczenie

W artykule przedstawiony został związek pomiędzy egzegezą Pisma Świętego uprawianą przez Orygenesa a sposobem zorganizowania przez niego szkół w Aleksandrii i Cezarei. Podział uczniów na grupy, który miał miejsce w szkołach prowadzonych przez Orygenesa, odpowiadał wyróżnionym przez niego trzem warstwom znaczeniowym Pisma Świętego: sensowi cielesnemu (dosłownemu), psychicznemu (moralnemu) oraz duchowemu (alegorycznemu i filozoficznemu). Zwieńczeniem edukacji w didaskaleionach Orygenesa było osiągnięcie szczebla, na którym najlepsi uczniowie poznawali duchowy sens Biblii, ucząc się alegorycznej egzegezy Pisma, czyli *de facto* jej interpretacji w świetle filozofii greckiej (neopłatońskiej). Głównym celem szkół Orygenesa było więc wykształcenie chrześcijańskich filozofów.

¹ Dr hab. Rafał Marcin Leszczyński, Wydział Teologiczny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie.

Abstract

The article presents the relationship between the way the Bible was interpreted by Origen and the schools organization he adopted in Alexandria and Caesarea. Origen believed that in Sacred Scripture there were higher and lower levels of its meanings (senses). For this reason, he grouped Christians in terms of their ability to understand these meanings. The highest rank in the church hierarchy is assigned to Christians who are able to find the Bible's deepest meaning, i.e. its allegorical and philosophical sense. They play the role of thinkers and philosophers in the Church, explaining the most difficult truths of Christianity. This classification was used by Origen at his school in Alexandria and later in Caesarea. The highest group at Origen's schools were students studying philosophy and allegorical (philosophical) exegesis of the Bible. Thus, the main goal of Origen's schools was to educate Christian philosophers.

1. Wstęp

Jednym z najwybitniejszych i wszechstronnych egzegetów Pisma Świętego w starożytnym Kościele był z całą pewnością Orygenes, a jego sposób interpretacji tekstów biblijnych odcisnął trwałe ślad na kolejnych pokoleniach antycznych teologów chrześcijańskich (Królikowski 2018, 393; Dyk 2020, 142). Podejście Orygenesusa do egzegezy Biblii wpłynęło nie tylko na charakter teologii i filozofii uprawianej przez chrześcijańskiego myśliciela, ale także na jego eklezjologię i praktyki wychowawcze, był on bowiem kierownikiem szkół w Aleksandrii i Cezarei, które dzięki jego staraniom stały się sławne zarówno w środowiskach chrześcijańskich, jak i wśród pogan. W przedstawionym artykule dowiedzimy, że organizacja didaskaleionów prowadzonych przez Orygenesusa stanowiła odzwierciedlenie sposobu, w jaki chrześcijański filozof interpretował i postrzegał Pismo Święte. Ponadto uzasadnimy w nim tezę, iż szkoły katechetyczne Orygenesusa miały w dużym stopniu charakter filozoficzny (Królikowski 2018, 393), gdyż zwieńczeniem pobieranych w nich nauk była wiedza filozoficzna oraz alegoryczna i ufilozoficzniona egzegeza Pisma Świętego, chrześcijański mędrzec starał się bowiem uzgodnić kościelny kerygmat z koncepcjami zaczerpniętymi z filozofii

neoplatoniskiej. Należy dodać, iż stanowiły one ważne przesłanki dla jego egzegezy, a także teoretyczną podstawę Orygenesowej hermeneutyki (Gensler 2020, 305; Domaradzki 2010, 133, 135; Domaradzki 2011, 18-19; Leszczyński 2016, 415, 421, 422; Słomka 2003 b, 480)².

2. Trzy sensory Biblii i alegoreza

W mniemaniu Aleksandryjczyka w Piśmie Świętym można odnaleźć podlegające gradacji jakościowej trzy zasadnicze warstwy znaczeniowe tekstów biblijnych: sens somatyczny, psychiczny i duchowy (Spyra 1986-1987, 44; Dyk 2020, 142-143; Gensler 2020, 305). Rozpoczynając studia nad Biblią, dostrzeżemy najpierw jej literę, czyli dosłowne, literalne znaczenie analizowanego tekstu. Chrześcijański mędrzec utożsamiał je z sensem historycznym, ponieważ sądził, iż biblijne opowiadania odnoszą się do rzeczywistych, historycznych zdarzeń i postaci, chyba że w oczywisty sposób są one przypowieściami i metaforami. Również dosłowna interpretacja Prawa Mojżeszowego związana jest z literalnym rozumieniem jego przepisów (PG 11, 355-360; ŻMT 1, 336-337 {Origenes, *De principiis*, IV, 2, 1, 8-9}; PG 13, 865-870; ŻMT 10, 56-58 {Origenes, *Commentarius in Evangelium Mathei*, X, 14}; CCL 78/2, 7; ŻMT 32, 13 {Origenes, *Tractatus sive homiliae in Psalmos*, I, 3}; CCL 78/2, 64-65; ŻMT 32, 70 {Origenes, *Tractatus sive homiliae in Psalmos*, LXXVII, 1}; CCL 78/2, 49-50; ŻMT 32, 56-57 {Origenes, *Tractatus sive homiliae in Psalmos*, LXXV, 3}; CCL 78/2, 59; ŻMT 32, 66 {Origenes, *Tractatus sive homiliae in Psalmos*, LXXVI, 17}; PG 12, 458-459; ŻMT 69, 73 {Origenes, *Homiliae in Leviticum*, V, 8}; PG 12, 469-472, ŻMT 69, 86-89 {Origenes, *Homiliae in Leviticum*, VI, 3-4}). Sens dosłowny określał Orygenes mianem ciała Pisma Świętego, gdyż okrywa on sobą głębsze sensory Biblii³. Ciało Pisma jest jednocześnie odzieniem Logosu – Bożego

² Platonizm w różnych swoich odmianach wywarł pokaźny wpływ nie tylko na Orygenes, ale na wielu antycznych myślicieli chrześcijańskich, będąc jednym z ważniejszych źródeł inspiracji dla teologów starożytnego Kościoła (Mrugalski 2017, 21).

³ PG 11, 371-374; ŻMT 1, 343-344 (Origenes, *De principiis*, IV, 2, 7-8). Zob. też

Rozumu i Słowa, który inkarnuje się, między innymi, w objawionych księgach judaizmu i chrześcijaństwa (Simonetti 2000, 77).

Drugim sensem zawartym w Piśmie Świętym jest jego znaczenie moralne. Zgłębiając sens historyczny tekstów biblijnych niechybnie dostrzeżemy, że posiadają one wydźwięk etyczny, pokazując nam, w jaki sposób mamy żyć. Biblia posiada więc wymiar parenetyczno-wychowawczy, ucząc sztuki dobrego życia (Crouzel 2004, 96). Sens moralny jest duszą Pisma Świętego, dlatego też określany jest przez Orygenesę jako sens psychiczny (Pietras 2001, 30). Wydobywamy go z litery Pisma, w jakiej występuje obok tekstów o wyraźnie negatywnym charakterze, które ze względu na swój amoralny charakter nie mogą nas zbudować ani zachęcić do cnotliwego życia, domagając się alegorycznej interpretacji, dzięki której ujawnia się ich ukryte, duchowe znaczenie, odmienne od pierwotnego, literalnego sensu. W literze Biblii obok sensu historycznego i dosłownego kryją się więc dwa inne znaczenia – jedno pozytywne, umoralniające, drugie negatywne, często niedorzeczne i nielogiczne, wskazujące na konieczność zastosowania alegorycznej egzegezy, która odsłoni w ciele Pisma jego ukryty wymiar duchowy (Langkammer 1993, 81-82).

Nawiązując do antropologii platońskiej, Orygenes zakładał, że oprócz ciała i duszy posiada Pismo również swojego ducha, bo skoro człowiek złożony jest z ciała, duszy i ducha, to analogicznie owemu trychotomicznemu podziałowi musi podlegać także Pismo Święte⁴. Duchem owym jest sens duchowy, alegoryczny tekstów objawionych. Stanowi on najgłębszą warstwę Biblii, przysłoniętą znaczeniem literalnym,

PG 11, 361-364, ŻMT 1, 362 (Origenes, *De principiis*, IV, 3, 11).

⁴ PG 11, 365; ŻMT 1, 340 (Origen, *De principiis* IV, 2, 4); PG 11, 367-370; ŻMT 1, 341-342 (Origen, *De principiis*, IV, 2, 6). Zob. też Orygenes 1995, 104-111. Podział ów z jednej strony nawiązuje do antropologii apostoła Pawła, który pisał o człowieczym ciele, duszy i duchu (zob. Dyk 2020, 142-143; Turzyński 2015, 1), z drugiej daje się w nim dostrzec platoński trójpodział ludzkiej duszy (Langkammer 1993, 81-82; Turzyński 2015, 11).

w którym czytelnik chrześcijański powinien go odnaleźć⁵. Do owych poszukiwań skłaniają nas natomiast wszelkie nielogiczności i niespójności napotymane w tekstach biblijnych, jak również niedorzeczne i amoralne historie, których nie brak w Starym Testamencie. Są one znakiem i sygnałem, iż pod nimi ukrywa się sens duchowy, jaki trzeba z nich wydobyć (Domaradzki 2011, 18, 21-22, 24; Domaradzki 2010, 140; Langkammer 1993, 82; Mrugalski 2018, 299-300; Słomka 2003b, 479). Orygenes nie odrzucał więc sensu cielesnego, dosłownego Biblii, uważając, że jest on potrzebny do wzniesienia się na wyższy poziom rozumienia Pisma, którym jest sens moralny, a następnie duchowy. W gruncie rzeczy jego nauka o konieczności poszukiwania wymiaru duchowego w literze świętych tekstów chrześcijaństwa miała na celu obronę jedności Starego i Nowego Testamentu oraz apologię ich dosłownego znaczenia, ponieważ sens cielesny przydaje się jako szczebel, po którym wspinamy się do znaczenia moralnego Biblii, aby ostatecznie osiągnąć duchowe rozumienie ksiąg objawionych (PG 11, 364-365; ŻMT 1, 339 {Origenes, *De principiis*, IV, 2, 4}; PG 11, 367-368; ŻMT 1, 341-342 {Origenes, *De principiis*, IV, 6}; PG 11, 375-378, ŻMT 1, 344-345 {Origenes, *De principiis*, IV, 2, 9}; CCL 78/2, 7, ŻMT 32, 13-14 {Origenes, *Tractatus*

⁵ PG 11, 371-374; ŻMT 1, 343-344 (Origen, *De principiis* IV, 2, 7-8). Według Orygenesy bywa jednak również tak, „że sens dosłowny niektórych opowieści czy sformułowań w ogóle nie istnieje. Technicznie nazywa się to w historii egzegezy *defectus littere*. Przykłady na to widział w Starym Testamencie, jak i w Ewangeliach. Uważał, na przykład, za pozbawione sensu dosłownego polecenie Jezusa Chrystusa: «Nikogo w drodze nie pozdrawiajcie», skierowane do siedemdziesięciu dwóch uczniów (Łk 10,5). Niemożliwą jest rzeczą, pisze, by Jezus zachęcał uczniów do nieuprzejmości! Podobnie mówił o wielbłądzie, który miałby przejść przez ucho igielne (Mt 19,24) lub o tych, którzy sami czynią siebie eunuchami dla królestwa niebieskiego» (Pietras 2001, 30-31). Takie fragmenty ksiąg objawionych należy rozumieć – zdaniem Orygenesy – wyłącznie duchowo, ponieważ dosłowne ich odczytanie prowadzi do absurdu. Kto więc poznaje jedynie sens literalny Pisma Świętego, może dojść do błędnych wniosków (PG 11, 311-314, ŻMT 1, 336-337 {Origenes, *De principiis*, IV, 2, 1}; PG 12, 459, ŻMT 69, 74 {Origenes, *Homiliae in Leviticum* V, 8}; PG 13, 688; ŻMT 16, 103 {Origenes, *Homiliae in Ezechielem* III, 2}. Zob. też na ten temat: Domaradzki 2010, 141.

sive homiliae in Psalmos, I, 3)⁶. Nauka ta była niewątpliwie wymierzona w gnostyków, odrzucających Stary Testament i podważających jego związek z przesłaniem nowotestamentowym.

Sens duchowy wyraża najważniejsze i najgłębsze (najwyższe) prawdy dotyczące Boga i Jego Logosu. Prawdy z poziomu duchowego są odbiciem i obrazem tajemnic Bożych, sekretnych myśli Boga, które w filozofii Orygenesusa stanowią odpowiednik platońskich idei (Crouzel 2004, 113). Idee/myśli istnieją natomiast w Bożym Logosie (Umyśle, Rozumie). Docierając do ducha Pisma i zawartych w nim prawd, obcujemy tym samym z wcielonym w tekst biblijny Logosem. W swej najgłębszej warstwie Pismo Święte, w tym także Stary Testament, wskazuje na Logos inkarnowany w Jezusa Chrystusa, w związku z czym sens duchowy tekstów objawionych jest również sensem chrystologicznym. Inaczej mówiąc, przez literę Pisma Świętego przemawia do nas wcielony w nie Logos, który wskazuje w nim na samego siebie. Kluczem do właściwego odczytania tekstów biblijnych jest więc Logos-Chrystus, a dokładnie mówiąc chrystologiczny sens skrywający się pod literą Pisma Świętego (Simonetti 2000, 77).

Zauważyć należy, że sens duchowy posiada w sobie różne poziomy, filozof przyrównał go bowiem do sfer niebieskich, które ułożone są jedno nad drugimi. W obrębie owego sensu zachodzi więc stratyfikacja znaczeń, gradacja ich ważności i abstrakcyjności (PG 13, 865-874; ŻMT 10, 57-60 {Origenes, *Commentarius in Evangelium Mathei*, X, 14-15}; PG 13, 969-970; ŻMT 10, 105 {Origenes, *Commentarius in Evangelium Mathei*, XI, 18}; PG 12, 470; ŻMT 69, 66-67 {Origenes, *Homiliae in Leviticum*, V, 3}). Oznacza to, że *de facto* w Piśmie Świętym istnieje więcej sensów niż tylko trzy. Orygenes pisał też o najwyższej warstwie sensu duchowego, która przekracza ludzkie pojęcia, język i zdolności rozumowe. Ów sens sensów zarezerwowany jest wyłącznie dla Boga i Jego Logosu (PG 11, 401-402; ŻMT 1, 367 {Origenes, *De principiis*,

⁶ Zob. też na ten temat Domaradzki 2010, 140; Bednarek 2020, 265-266.

IV, 3, 15}; PG 13, 767, ŹMT 16, 213 {Origenes, *Homiliae in Ezechielem*, XIV, 2}), podczas gdy niższe sfery znaczenia duchowego dostępne są dla odpowiednio wtajemniczonych i wykształconych chrześcijan (PG 12, 451-453, ŹMT 69, 66-67 {Origenes, *Homiliae in Leviticum*, V, 3}).

Skoro zadaniem chrześcijanina jest przeniknięcie przez ciało/literę Pisma Świętego do znaczenia duchowego tekstów biblijnych, to zasadne w tym miejscu staje się pytanie, w jaki sposób może on tego dokonać? Otóż w przekonaniu Orygenes pomocna w owym przedsięwzięciu jest alegoryczna metoda interpretacji tekstów, polegająca na tym, iż w danym fragmencie dzieła literackiego doszukujemy się znaczenia innego niż dosłowne (PG 13, 715-716; ŹMT 16, 142 {Origenes, *Homiliae in Ezechielem*, VI, 8}). Studiując Biblię, powinniśmy zatem w jej sensie historycznym, dosłownym odnaleźć znaczenie alegoryczne, które jest tożsame z duchowym sensem Pisma Świętego (PG 12, 195; ŹMT 64, 82-83 {Origenes, *Homiliae in Genesim*, VI, 1}; PG 13, 867-868, ŹMT 10, 56-57 {Origenes, *Commentarius in Evangelium Mathei*, X, 14}). Zdaniem Orygenes dzięki alegorezie wszelkie niemoralne historie napotykanne w Biblii, opisy aktów seksualnych, krwawych wojen, mało istotnych dla chrześcijan rytuałów żydowskich nabierają nowego, duchowego, chrystologicznego znaczenia (PG 11, 359-362; ŹMT 1, 338 {Origenes, *De principiis*, IV, 2, 2}).

Stosując alegorezę, Orygenes dążył w gruncie rzeczy do ufilozoficzenia przesłania biblijnego, nadając mu często charakter neoplatoński, afirmując element ponadmysłowy i niecielesny. Chrześcijański myśliciel otwarcie przyznawał, że mądrość myślicieli pogańskich przydaje się przy alegorycznej interpretacji Biblii, ponieważ pomaga wychwycić w Niej znaczenie duchowe (Gensler 2020, 305) oraz wyjść poza jej cielesną, literalną egzegezę, która często antropomorfizuje Boga. Oznacza to, że sens duchowy i alegoryczny Pisma Świętego był dla Orygenes jednocześnie sensem filozoficznym (Słomka 2003a, 214). Wystarczy przyjrzeć się sposobowi, w jaki komentował on teksty biblijne, aby dojść do takiego

wniosku⁷. Przeanalizujmy choćby Orygenesową interpretację opowieści o Abrahamie i królu Abimelechu z Księgi Rodzaju 20, 1-18. Czytamy tam, iż Abraham zamieszkał wraz ze swoją żoną Sarą w Gerar. Doszedłszy do wniosku, iż tubylcy mogą pragnąć Sary i w związku z tym dokonać zamachu na jego życie, zaczął przedstawiać małżonkę jako swoją siostrę. Na efekty takiego postępowania nie trzeba było długo czekać, ponieważ wkrótce król Abimelech sprowadził ją do siebie w celach matrymonialnych. Na szczęście w ową kłopotliwą sytuację włączył się Jahwe, który ostrzegł Abimelecha, że Sara jest żoną Abrahama. Przestraszony król oddał niezwłocznie Sarę mężowi, czyniąc przy tym wyrzuty Abrahamowi, iż nie powiedział mu prawdy. W alegorycznej interpretacji Orygenesza streszczona powyżej historia, przedstawiająca Abrahama w niekorzystnym świetle, nabiera nieoczekiwanego filozoficznego wydźwięku. Według Aleksandryjczyka Sara jest symbolem ἀρετή, którą posiadał mędrzec, przedstawiony w tekście *Genesis* pod postacią Abrahama. Jednak żaden prawdziwy filozof nie zatrzymuje cnoty dla siebie, ale dzieli się nią z innymi ludźmi, podobnie jak Abraham zamierzał podzielić się swoją żoną z mężczyznami z Gerar, mówiąc o niej, że jest jego siostrą. Zdaniem Orygenesza „pozwalał, jako człowiek doskonały, aby każdy kto chce, posiadał cnotę” (PG 12, 195; ŻMT 64, 82-83 {Orygenes, *Homiliae in Genesim*, VI, 1}). W alegorycznym komentarzu chrześcijańskiego egzegety bojaźliwy i kłamliwy Abraham staje się więc pełnym cnoty mędrce, który przekazuje ją innym ludziom. Zauważmy przy tym, że Orygenes przeszczerpia opowiadanie starotestamentowe na grunt greckiej kultury, wyrażając je przy pomocy koncepcji filozoficznych.

Jedną z praktyk egzegetycznych Orygenesza było nawiązywanie do platońskiego/neoplatońskiego mitu o upadku dusz w materię oraz ich powrocie do świata ducha (Boga). Aleksandryjczyk doszukiwał się więc

⁷ Zresztą metoda alegorycznej interpretacji tekstów religijnych sama w sobie posiada charakter filozoficzny, gdyż została ona stworzona przez filozofów przedchrześcijańskich w celu ufilozoficznienia mitologii greckiej i utworów poetów helleńskich (Simonetti 2000, 12-17).

w opowiadaniach biblijnych zawierających motyw zstępowania kogoś do jakiegoś miejsca alegorii zejścia duszy do niższych sfer bytu, zaś teksty wspominające wstępowanie kogoś na coś (do czegoś) pojmował jako opisy zbliżania się człowieka (duszy) do miejsc wyższych, duchowych (PG 12, 240-241; ŻMT 64, 148-149 {Origenes, *Homiliae in Genesim*, XV, 1}). Również wędrówka Izraelitów po pustyni ma przedstawiać powrotną drogę duszy do Boga (PG 12, 780-801; ŻMT 76, 293-317 {Origenes, *Homiliae in Numeros*, XXVII})⁸. Przy pomocy alegorezy Orygenes ufilozoficzył zatem biblijny przekaz, nadając mu charakter neoplatoński.

3. Trzy sensy Biblii a Kościół

Z trychotomicznym podziałem znaczeń Biblii jest jednak pewien problem, ponieważ można odnieść wrażenie, że w niektórych miejscach rozpraw Orygenesa ulegał on niekiedy zachwianiu na rzecz podziału dychotomicznego. Wydaje się, jakby teolog stawiał w nich znak równości pomiędzy duszą a duchem Pisma, czyli sensem psychicznym i duchowym (CCL 78/2, 64-65; ŻMT 32, 70 {Origenes, *Tractatus sive homiliae in Psalmos*, LXXVII, 1}; PG 13, 240-242; ŻMT 16, 47-50 {Origenes, *Homiliae in Isaiam*, VI, }; PG 12, 470, ŻMT 69, 87-88 {Origenes, *Homiliae in Leviticum*, VI, 3}). W jednym z fragmentów *De principiis* Orygenes jasno twierdził, że „[...] są również miejsca [w Biblii], w których należy doszukiwać się zrozumienia tylko tego, co nazwaliśmy duszą lub duchem” (PG 11, 365; ŻMT 1, 341 {Origenes, *De principiis*, IV, 2, 5}).

Jeśli chcemy ustalić, ile tak naprawdę warstw znaczeniowych wyróżniał Orygenes w Piśmie Świętym, warto zwrócić uwagę na kontekst, w którym występuje zacytowany powyżej tekst (nazwijmy go roboczo

⁸ Rzecz jasna w podobny sposób interpretował Orygenes jeszcze wiele innych tekstów biblijnych, ponieważ niniejszy artykuł nie jest poświęcony wyłącznie Orygenesowej alegorezie, zatem ograniczymy się w nim do powyższych egzemplifikacji, które – jak się wydaje – całkiem dobrze ilustrują metodę egzegetyczną stosowaną przez chrześcijańskiego myśliciela.

„dychotomicznym”), jest on bowiem kontynuacją fragmentu, w którym Orygenes przeprowadził analogię pomiędzy człowiekiem złożonym z ciała, duszy i ducha a Pismem Świętym. Wspomniana wypowiedź Orygenesusa wygląda następująco: „Potrójnie więc należy zapisywać w swej duszy wszelkie rozumienie pism Bożych [...]. Jak zatem mówimy, iż człowiek składa się z ciała, duszy i ducha, tak samo i Pismo święte, którego szczodroblivość Boża udzieliła dla zbawienia ludzi”⁹.

Okazuje się zatem, że antyczny egzegeta opowiada się w tym miejscu za trychotomiczną budową Pisma Świętego. Kilka akapitów dalej zamieszcza jednak zacytowany niedawno fragment dychotomiczny, w którym zdaje się traktować nazwy ‘dusza’ i ‘duch’ jako synonimy (PG 11, 365; ŻMT 1, 341 {Origenes, *De principiis*, IV, 2, 5}). Jak zatem wyjaśnić ową sprzeczność? Spójrzmy na tekst, który umieścił Aleksandryczyk pomiędzy fragmentem trychotomicznym a dychotomicznym. Czytamy w nim, co następuje:

Widzimy, że na to samo wskazuje odrzucana przez niektórych Księga Pasterza, bo Hermas otrzymał rozkaz napisania dwóch ksiąg, a potem ogłoszenia prezbiterom Kościoła tego, czego dowiedział się od Ducha. Zostało to zapisane w następujących słowach: „Napiszesz, powiada, dwie księgi i jedną dasz Klemensowi, a drugą Grapte. I Grapte niechaj napomina wdowy i sieroty, Klemens zaś niechaj posyła napomnienia po wszystkich miastach, które są na zewnątrz, ty natomiast będziesz głosił prezbiterom Kościoła”. Grapte więc, która otrzymała rozkaz napominania sierot i wdów, oznacza czyste rozumienie samej litery, za pośrednictwem której otrzymują napomnienie dziecinne dusze, nie zasługujące na to, by mieć Boga Ojca, dlatego noszą nazwę sierot. Są też i wdowy, które odeszły wprawdzie od niegodziwego męża, z którym zostały połączone wbrew Prawu, ale pozostają wdowami, ponieważ jeszcze nie poczyniły postępów, aby połączyć się z niebieskim Oblubieńcem. Klemens zaś otrzymał rozkaz rozsyłania tego, co zostało powiedziane, po miastach, które są na zewnątrz, do tych, którzy odchodzą już od litery, to znaczy do tych dusz, które zaczęły czerpać zbudowanie poza troską o ciało i poza pragnieniami cielesnymi. Natomiast samemu

⁹ PG 11, 364-365; ŻMT 1, 339-340 (Origen, *De principiis*, IV, 2, 4).

Hermasowi nakazano, aby to, czego dowiedział się od Ducha Świętego, nie za pośrednictwem listów ani książek, lecz żywym głosem oznajmiał prezbiterom Kościołów Chrystusowych, to znaczy tym, którzy noszą w sobie dojrzałe pojęcie mądrości dzięki zdolności pojmowania nauki duchowej¹⁰.

Pierwsze dwa zdania powyższego tekstu wydają się głosić dychotomiczny podział Pisma Świętego, gdyż mowa jest w nich o dwóch księgach, które miał napisać Hermas. Jeśli jednak spojrzymy na dalszy ciąg badanego miejsca, to okaże się, że w symbolu dwóch ksiąg Orygenes dopatrywał się istnienia trzech sensów. Księga dana Grapte, oznaczająca literę Pisma, czyli Jego ciało, skierowana jest do dwóch grup ludzi – sierot i wdów. Sieroty są to najwyraźniej osoby stojące jeszcze poza Kościołem, ale zainteresowane chrześcijańskim przesłaniem. Inaczej mówiąc, sieroty symbolizują potencjalnych neofitów. Wdowy oznaczają zapewne początkujących katechumenów. Ludzie ci podjęli, co prawda, decyzję o odejściu od świata, ale ich niski stopień wtajemniczenia w prawdy chrześcijańskie powoduje, że rozumieją oni jedynie literalny sens nauk biblijnych. Nauczanie Klemensa symbolizuje z kolei sens moralny (psychiczny) Pisma Świętego, który mogą pojąć chrześcijanie odchodzący od literalnego pojmowania przesłania biblijnego. I wreszcie misja Hermasa wśród prezbiterów, a więc chrześcijan zaawansowanych poznawczo i duchowo, wyobraża duchowy sens Biblii. Innymi słowy, nauki Grapte, Klemensa i Hermasa oznaczają ciało, duszę i ducha Pisma Świętego. Jak więc widać, z symbolu dwóch ksiąg napisanych przez Hermasa wyprowadził Orygenes podział trychotomiczny.

Czytajac dalej drugi rozdział czwartej księgi *De principiis*, napotkamy na zacytowany wcześniej rzekomy fragment dychotomiczny. Jeśli przeczytamy go w kontekście tekstu przywołanego powyżej, czyli o Grapte, Klemensie i Hermasie, oraz zdań, jakie pojawiają się tuż po nim, okaże się, iż tak naprawdę jest on koherentny z fragmentem

¹⁰ ŻMT 1, 340; PG 11, 365 (Origen, *De principiis*, IV, 2, 4).

trychotomicznym oraz Orygenesową interpretacją „Pasterza” Hermasa. Wynika z niego, że sens moralny Pisma Świętego zawiera się w jego sensie duchowym, podobnie jak w stągwiach przeznaczonych do żydowskich oczyszczeń zawierają się dwa wiadra wody. W zależności od nastawienia, zdolności i potrzeb czytelnik Pisma Świętego przyjmuje w sobie sens moralny lub duchowy, a niekiedy też jednocześnie jeden i drugi (PG 11, 365-368; ŻMT 1, 341 {Orygenes, *De principiis*, IV, 2, 5}).

W świetle dotychczasowych rozważań można pokusić się o interpretację również innych rzekomo dychotomicznych tekstów napisanych przez Orygenesesa. Dokonując w nich podziału na sens cielesny i duchowy Pisma, chrześcijański filozof posługiwał się skrótem myślowym. Uważał on, że sens moralny zawiera się w sensie duchowym i jest zarazem stopniem prowadzącym do poznania tajemnic zawartych w sensie duchowym. Pozornie dychotomiczny podział sensów Pisma Świętego w przytoczonych powyżej fragmentach dzieł Orygenesesa kryje więc w sobie podział trychotomiczny, ten zaś podlega dalszemu zróżnicowaniu, ponieważ wspomniane trzy sensy Biblii posiadają wyższe i niższe poziomy znaczeniowe.

W zacytowanym fragmencie o „Pasterzu” Hermasa oprócz zagadnień z zakresu egzegezy odnajdujemy również ważne treści eklezjologiczne. Trychotomiczny podział Pisma Świętego na wyższe (głębsze) i niższe sensy doprowadził Orygenesesa do wydzielenia w Kościele trzech grup wiernych, stojących na różnych poziomach wtajemniczenia w nauki biblijne (kerygmat kościelny). Osoby mniej wdrożone w nauczanie chrześcijaństwa zgłębiają sens cielesny Biblii, wierni bardziej wtajemniczeni poznają jej sens moralny (psychiczny), a stojący najwyżej wnikają w sens duchowy (filozoficzny) Pisma Świętego. Również w obrębie wspomnianych grup zachodzi gradacja pod względem zaawansowania poznawczego.

Ścisły związek pomiędzy trzema znaczeniami Biblii a podziałem wyznawców chrystianizmu ze względu na zgłębiane przez nich sensy Pisma Świętego dostrzec można także w następującym miejscu *De principiis*:

Potrójnie więc należy zapisywać w swej duszy wszelkie rozumienie pism Bożych: to znaczy, żeby każdy prosty człowiek czerpał zbudowanie z samego, że tak powiem, ciała Pisma – bo tak nazywamy pojmowanie zwyczajne i historyczne; jeśli zaś ktoś zaczął już czynić postępy i może patrzeć nieco szerzej, niech się buduje samą duszą Pisma; ci zaś, którzy są doskonali i podobni do tych, o których mówi Apostoł: „Głosimy mądrość między doskonałymi, ale nie mądrość tego świata ani mądrość władców tego świata, którzy giną, lecz głosimy mądrość Bożą ukrytą w tajemnicy, którą przed wiekami Bóg przeznaczył dla naszej chwały”, niechaj jakby z ducha czerpią zbudowanie z samego prawa duchowego, które zawiera „cień przyszłych dóbr”¹¹.

Prostymi ludźmi nazywa Orygenes zapewne neofitów, następnie osoby przyjęte świeżo do katechumenatu, jak również katechumenów bardziej zaawansowanych, oczekujących na chrzest oraz osoby ochrzczone, którym ograniczenia intelektualne pozwalają poznawać jedynie sens cielesny (dosłowny) Biblii. Bardziej zaawansowani chrześcijanie wnikają w duszę Pisma, a więc w jego sens psychiczny (etyczny). Natomiast osoby doskonałe pod względem moralnym i intelektualnym zgłębiają tajemnice Pisma Świętego na poziomie duchowym, czyli egzegezują je w sposób alegoryczny, chrystologiczny i filozoficzny (neoplatoński).

4. Trzy sensy Biblii a szkoły Orygenesa

Trichotomiczny podział Biblii i Kościoła odzwierciedlił się w sposobie organizacji szkoły Orygenesa w Aleksandrii oraz w jego koncepcjach wychowawczych, filozof podzielił bowiem swoich uczniów na grupy niższe i wyższe ze względu na ich stopień wtajemniczenia w prawdy biblijne (kerygmat kościelny)¹². Według Euzebiusza z Cezarei uczniowie Nieprzerwanym strumieniem jedni po drugich od rana do wieczora przewijali się przez jego szkołę. Podzielił więc te tłumy, a spośród swych uczniów wybrał Heraklesa, człowieka biegłego w teologii, o gruntownym

¹¹ ŻMT 1, 339-340; PG 11, 364-365 (Origen, *De principiis*, IV, 2, 4).

¹² O podziale katechumenów przez Orygenesa zob. Dujarier 1990, 46-47; Bielawski 1998, 30; Murawski 2011, 175.

wykształceniu i znającego filozofię. Wziął go sobie jako pomocnika w katechizowaniu i powierzył mu prowadzenie tych, którzy pobierali pierwsze nauki, sobie zaś zostawił kształcenie uczniów zaawansowanych (ŻMT 70, 410-411 {Eusebius Caesariensis, *Historia Ecclesiastica*, VI, 15}).

W Aleksandrii funkcjonowała więc pod kierownictwem Heraklesa typowa szkoła katechetyczna, która – podobnie jak inne tego rodzaju placówki istniejące przy gminach chrześcijańskich – nauczała katechumenów podstaw chrystianizmu, czyli – używając pojęć stosowanych przez Orygenes – wprowadzała ich w cielesny (dosłowny) sens kerygmatu biblijnego. Orygenes wyszedł jednak poza tradycyjne szkolnictwo chrześcijańskie tamtej epoki, ponieważ stworzył w Aleksandrii szkołę wyższą, w której nauczał osobiście. Uczniom bardziej zaawansowanym wykładał „[...] geometrię, arytmetykę i inne nauki wstępne, potem prowadził ich dalej do rozmaitych systemów filozoficznych, wykładał im pisma, a każde z nich objaśniał i jak najstaranniej pogłębiał, tak że nawet wśród Greków zyskał imię wielkiego filozofa” (ŻMT 70, 415 {Eusebius Caesariensis, *Historia Ecclesiastica*, VI, 18, 3}).

Jak widać, chrześcijański myśliciel serwował na początek wychowankom typowe dla szkół antycznych *artes liberales*, następnie zaś wprowadzał ich w świat filozofii. Z całą pewnością podzielił swoich podopiecznych na grupę niższą, uczącą się sztuk wyzwolonych oraz grupę wyższą, zgłębiającą zagadnienia filozoficzne. Niektórzy uczniowie z poziomu niższego trafiali po pewnym czasie do grupy filozoficznej, inni, mniej zdolni, poprzestawali na sztukach wyzwolonych (ŻMT 70, 415 {Eusebius Caesariensis, *Historia Ecclesiastica*, VI, 18, 4}). Ów system nauczania nie różnił się więc zasadniczo od praktyk stosowanych w antycznym szkolnictwie pogańskim, dlatego do didaskaleionu Orygenesa uczęszczali chętnie także niechrześcijanie, w tym filozofowie pogańscy (ŻMT 70, 415 {Eusebius Caesariensis, *Historia Ecclesiastica*, VI, 18, 2}). Atoli jedna rzecz zdecydowanie odróżniała uczelnię Orygenesa od analogicznych instytucji pogańskich. Orygenes traktował mianowicie

dyscypliny świeckie jako grunt pod egzegezę ksiąg świętych (ŻMT 70, 415 {Eusebius Caesariensis, *Historia Ecclesiastica*, VI, 18, 4}). Jeśli więc w szkolnictwie pogańskim filozofia wieńczyła proces zdobywania wiedzy (Kot 2010, 98-99, 102-105; Litak 2008, 35), to w didaskaleionie chrześcijańskiego scholarchy była dopiero druga w hierarchii, przygotowując najzdolniejszych adeptów do egzegezy tekstów biblijnych. Obecność filozofii w szkole wyższej Orygenes jako przedmiotu poprzedzającego studium Biblii świadczy o tym, iż egzegeza ta miała charakter filozoficzny i alegoryczny. Ostatni etap nauki w uczelni aleksandryjskiej polegał więc na zgłębianiu sensu duchowego Pisma Świętego.

Wydaje się, iż organizację i program didaskaleionu aleksandryjskiego uważał Orygenes za model uniwersalny, ponieważ w Cezarei, do której przeniósł się z Aleksandrii na skutek konfliktu z biskupem Demetriuszem, przekształcił tamtejszą szkołę katechetyczną w uczelnię przypominającą poziomem i strukturą didaskaleion aleksandryjski (Czuj 1950, 115). Sporo światła na szkołę w Cezarei rzucił jej wychowanek, Grzegorz Cudotwórca, który w „Mowie pochwalnej na cześć Orygenes-a” opisał ze szczegółami przebieg swoich studiów. Rozpoczęły się one od logiki i dialektyki, które wykladał Orygenes przy pomocy metody sokratejskiej (PG 10, 1076; ŻMT 11, 62 {Gregorios Thaumaturgos, *Oratio prophonetica ac panegirica in Origenem*, VII A}). Następnie chrześcijański scholarcha skupił się na naukach przyrodniczych, ujętych najwyraźniej w sposób filozoficzny, gdyż kładł on nacisk na ład panujący w kosmosie, wykazując istnienie Opaczności. Intencje filozoficzne towarzyszyły również wykładowi z zakresu geometrii i astronomii. Przy pomocy matematycznych abstrakcji Orygenes wskazywał na rzeczywistość ponadzmysłową, wiodąc swoich uczniów – jak twierdził Grzegorz – do niebios (PG 10, 1077; ŻMT 11, 64 {Gregorios Thaumaturgos, *Oratio prophonetica ac panegirica in Origenem*, VIII}). Takie podejście Orygenes do przedmiotów ścisłych i przyrodniczych pokazuje, iż były one przez niego traktowane jako dyscypliny przygotowujące do nauki filozofii i filozoficznej egzegezy Pisma Świętego. W trakcie kolejnego

etapu studiów podopieczni Orygenesusa zgłębiali etykę. Mistrz przywiązywał uwagę zwłaszcza do czterech cnót kardynalnych i ich realizacji w codziennym życiu (PG 10, 1077-1080; ŻMT 11, 64-66 {Gregorios Thaumaturgos, *Oratio proshonetica ac panegirica in Origenem*, IX}). W ten sposób pod kierunkiem Orygenesusa uczniowie docierali do drugiego sensu biblijnego kerygmatu. Kolejnym szczeblem edukacji były wykłady dotyczące poszczególnych systemów filozoficznych. Myśliciel namawiał swoich wychowanków, aby poznawali bez uprzedzeń wszelkie poglądy filozoficzne, z wyjątkiem koncepcji ateistycznych, gdyż należy unikać wszystkiego, co nieczyste (PG 10, 1087-1093; ŻMT 11, 70-73 {Gregorios Thaumaturgos, *Oratio proshonetica ac panegirica in Origenem*, XIII-XIV}). Nauka filozofii poprzedzała bezpośrednio zajęcia z alegorycznej egzegezy Pisma Świętego. Należy sądzić, że były one przeznaczone dla uczniów, którzy przyjęli chrześcijaństwo i osiągnęły status doskonałych chrześcijan, Orygenes nie zaznajamiałby bowiem niechrześcijan z sekretami zaawansowanej interpretacji Biblii, ponieważ były one objęte w Kościele jego czasów tzw. prawem tajemnicy (Bielawski 1998, 30). *Disciplina arcani* powodowało, że jedynie wybrani uczniowie dowiadywali się od Orygenesusa, w jaki sposób, stosując alegorezę, wyjaśniać zagadki i niejasności tkwiące w Piśmie Świętym (PG 10, 1093-1096, ŻMT 11, 74-75 {Gregorios Thaumaturgos, *Oratio proshonetica ac panegirica in Origenem*, XV}), a więc wnikać w jego filozoficzne i duchowe znaczenie.

5. Zakończenie

Z powyższych rozważań wypływa wniosek, iż hermeneutyka biblijna Orygenesusa oraz jego metody egzegetyczne łączyły się ściśle z głoszoną przez niego eklezjologią i pracą edukacyjną. Silne przekonanie filozofa, iż w Piśmie Świętym odnajdujemy zhierarchizowane trzy zasadnicze warstwy znaczeń (sensów), spowodowało, iż pogrupował on chrześcijan pod względem ich zdolności do wnikania w owe sensy. Ponieważ

najgłębszym (najwyższym) sensem Biblii jest jej znaczenie alegoryczne i filozoficzne (neoplatońskie), zatem grupą stojącą najwyżej w Kościele są wierni uprawiający filozoficzną egzegezę. Pełnią w nim oni rolę mędrców, filozofów, objaśniających najgłębsze prawdy chrześcijaństwa i obcujących w Piśmie Świętym z wcielonym w nie Logosem. Podobny podział zastosował Orygenes w swoim didaskaleionie w Aleksandrii i najwyraźniej także w Cezarei. Katechumeni stanowili grupę poznającą cielesny/dosłowny sens kerygmatu biblijnego, na poziomie wyższym wnikano natomiast w jego sens moralny, zaś najbardziej zaawansowani poznawali duchowe znaczenie Pisma, ucząc się filozoficznej i alegorycznej interpretacji ksiąg objawionych. Orygenes podchodził poważnie do wszystkich grup studiujących w jego uczelniach, jednak przyznać trzeba, że zasadniczym celem chrześcijańskiego scholarchy było uformowanie i wykształcenie chrześcijańskich filozofów, posługujących się sprawnie alegoryczną/filozoficzną egzegezą. W ten sposób Orygenes starał się ufilozoficzyć chrześcijaństwo oraz postawić na czele Kościoła, niczym Platon w swoim idealnym państwie, grupę chrześcijańskich mędrców.

Bibliografia

- Bednarek, Tomasz. 2020. „Alegoryczna interpretacja historii Abrahama. Analiza III, IV i VI homilii o Księdze Rodzaju Orygenesesa.” *Biblica et Patristica Thoruniensia* 13 (3): 263-276.
- Bielawski, Krzysztof. 1998. „Wstęp.” W Grzegorz Cudotwórca, *Mowa pochwalna na cześć Orygenesesa oraz List Orygenesesa do Grzegorza*. Tłum. Stanisław Kalinkowski, Katarzyna Augustyniak, 3-32, Kraków: WAM.
- CCL 78/2: *Corpus Christianorum. Series Latina*. 1958. Red. Morin Germain. Tom 78/2. Turnhout: Brepols.
- Crouzel, Henri. 2004. *Orygenes*. Tłum. Janusz Margański. Kraków: WAM.

- Czuj, Jan. 1950. „Szkoła Orygenesowa.” *Ateneum Kapłańskie* 53 (2): 114-129.
- Domaradzki, Mikołaj. 2010. „Platońskie inspiracje Orygenesowej hermeneutyki.” *Przegląd Filozoficzny* 19 (2): 133-151.
- Domaradzki, Mikołaj. 2011. „Między alegorią a typologią. Uwagi o hermeneutyce Orygenesowa.” *Przegląd Religioznawczy* 1 (239): 17-27.
- Dujarier, Michel. 1990. *Krótką historia katechumenatu*. Tłum. Amelia Świeżykowska, Urszula Grajczak. Poznań: W drodze.
- Dyk, Stanisław. 2020. „Aktualność homilii Orygenesowa we współczesnym przepowiadaniu.” *Vox Patrum* 75: 139-162.
- Gensler, Marek. 2020. „Chrześcijański neoplatonizm. Synteza duchowych tradycji Wschodu i Zachodu.” W *Analiza, racjonalność, filozofia religii. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Ryszardowi Kleszczowi* (Bibliotheca Philosophica 6). Red. Janusz Maciaszek, 303-314. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kot, Stanisław. 2010. *Historia wychowania*. Tom 1: *Od starożytnej Grecji do połowy wieku XVIII*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Królikowski, Janusz. 2018. „Orygenes i hebrajski tekst Pisma Świętego.” *Vox Patrum* 38 (69): 393-404.
- Langkammer, Hugolin. 1993. „Historia interpretacji Nowego Testamentu.” *Roczniki Teologiczne* 40 (1): 79-95.
- Leszczyński, Rafał Marcin. 2016. „Neoplatoński Bóg Orygenesowa.” *Przegląd Filozoficzny* 25 (2): 415-423.
- Litak, Stanisław. 2008. *Historia wychowania*. Tom 1: *Do Wielkiej Rewolucji Francuskiej*. Kraków: WAM.
- Mrugalski, Damian. 2018. „Bóg niezdolny do gniewu. Obrona *apathei* Boga w teologii aleksandryjskiej: Filon, Klemens i Orygenes.” *Verbum Vitae* 33: 279-314.
- Mrugalski, Damian. 2017. „Metamorfozy platońskiej «metafory słońca» (*Respublica* 509B) w hetero- i ortodoksyjnej teologii (I-III w.): gnostycyzm, Klemens z Aleksandrii i Orygenes.” *Vox Patrum* 37

(68): 21-58.

Murawski, Roman. 2011. *Historia katechezy. Cz. 1: Katecheza w pierwszych wiekach*. Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie.

Orygenes. 1995. *Duch i ogień*. Red. Stanisław Kalinkowski, tłum. z języka grec. i łac. Stanisław Kalinkowski, Katarzyna Augustyniak, tłum. z języka niem. Wincenty Myszor. Kraków: Wydawnictwo M.

PG 10: *Patrologia Graeca*. 1857. Red. Jacques Paul Migne. Tom 10. Parisiis.

PG 11: *Patrologia Graeca*. 1857. Red. Jacques Paul Migne. Tom 11. Parisiis.

PG 12: *Patrologia Graeca*. 1862. Red. Jacques Paul Migne. Tom 12. Parisiis.

PG 13: *Patrologia Graeca*. 1862. Red. Jacques Paul Migne. Tom 13. Parisiis.

Pietras, Henryk. 2001. *Orygenes*. Kraków: WAM.

Simonetti, Manlio. 2000. *Między dosłownością a alegorią. Przyczynek do historii egzegezy patrystycznej*. Tłum. Tomasz Skibiński. Kraków: WAM.

Słomka, Jan. 2003. „Starotestamentalne przymierza w interpretacji Orygenes.” *Verbum Vitae* 4: 213-226.

Słomka, Jan. 2003. „Teologiczne podstawy egzegezy Orygenes a i jej aktualność.” *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 36 (2): 477-489.

Spyra, Marek. 1986-1987. „Elementy teologii chrzcielnej w czwartej i piątej homilii Orygenes a do Księgi Jozuego.” *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 19-20: 41-64.

Turzyński, Piotr. 2015. „Antropologia trychotomiczna Orygenes a.” *Vox Patrum* 35 (63): 1-12.

ŻMT 1: Orygenes. 1996. *O zasadach* (Źródła Myśli Teologicznej 1). Red. Anna Papierzowa, tłum. Stanisław Kalinkowski. Kraków: WAM.

ŻMT 10: Orygenes. 1998. *Komentarz do Ewangelii według Mateusza* (Źródła Myśli Teologicznej 10). Red. Emil Stanuła, tłum.

Katarzyna Augustyniak. Kraków: WAM.

ŻMT 11: Grzegorz Cudotwórca. 1998. *Mowa pochwalna na cześć Orygenesza oraz List Orygenesza do Grzegorza* (Źródła Myśli Teologicznej 11). Red. Krzysztof Bielawski, tłum. Stanisław Kalinkowski, Katarzyna Augustyniak. Kraków: WAM.

ŻMT 16: Orygenes. 2000. *Homilie o Księgach Izajasza i Ezechiela* (Źródła Myśli Teologicznej 16). Red. Adam Bandura, tłum. Stanisław Kalinkowski. Kraków: WAM.

ŻMT 32: Orygenes-Hieronim. 2004. *Homilie o Księdze Psalmów* (Źródła Myśli Teologicznej 32). Red. Adam Bandura, tłum. Stanisław Kalinkowski. Kraków: WAM.

ŻMT 64: Orygenes. 2012. *Homilie o Księdze Rodzaju; Homilie o Księdze Wyjścia*. Tłum. Stanisław Kalinkowski (Źródła Myśli Teologicznej 64). Kraków: WAM.

ŻMT 69: Orygenes. 2013. *Homilie o Księdze Kapłańskiej* (Źródła Myśli Teologicznej 69). Tłum. Stanisław Kalinkowski. Kraków: WAM.

ŻMT 70: Euzebiusz z Cezarei. 2013. *Historia kościelna, tekst grecki i polski* (Źródła Myśli Teologicznej 70). Red. Henryk Pietras, tłum. Agnieszka Caba na podstawie tłum. Arkadiusza Lisieckiego. Kraków: WAM.

ŻMT 76: Orygenes. 2016. *Homilie o Księdze Liczb* (Źródła Myśli Teologicznej 76). Tłum. Stanisław Kalinkowski. Kraków: WAM.

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LXVI

Zeszyt 2

ROCZNIK TEOLOGICZNY

[E-WYDANIE]

WARSZAWA 2024

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Sławik, prof. ucz. – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ucz. – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ucz.

dr hab. Jerzy Sojka, prof. ucz. – sekretarz redakcji

MIĘDZYNARODOWA RADA NAUKOWA

JE metropolita prof. dr hab. Sawa (Michał Hrycuniak), ChAT

abp prof. dr hab. Jerzy Pańkowski, ChAT

bp prof. ucz. dr hab. Marcin Hintz, ChAT

prof. dr hab. Atanolij Aleksiejew, Państwowy Uniwersytet w Petersburgu

prof. dr Marcello Garzaniti, Uniwersytet we Florencji

prof. dr hab. Michael Meyer-Blanck, Uniwersytet w Bonn

prof. dr hab. Antoni Mironowicz, Uniwersytet w Białymstoku

prof. dr hab. Wiesław Przyczyna, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

prof. dr hab. Eugeniusz Sakowicz, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

prof. dr hab. Tadeusz Stegner, Uniwersytet Gdański

prof. dr Urs von Arx, Uniwersytet w Bernie

prof. dr hab. Piotr Wilczek, Uniwersytet Warszawski

Redakcja językowa – Kalina Wojciechowska
Korekta tekstów angielskich – Karen Wasilewska
Skład komputerowy – Jerzy Sojka

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANSH [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]
PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.
All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission
and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

eISSN: 2956-5685

Wydawnictwo Naukowe ChAT
ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa, tel. +48 22 635-68-55
Objętość ark. wyd.: 15,5.

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY

- ANDRZEJ P. KLUCZYŃSKI, *History of the Formation of the Book of Zechariah 9-11* 211
- JAKUB ŚLAWIK, *Porneia (πορνεία) in Acts 15:20.29; 21:25. The meaning and origin of the theme of fornication in the apostolic decree* 237
- *JAKUB ŚLAWIK, *Porneia (πορνεία) w Dz 15,20.29; 21,25. Znaczenie i pochodzenie motywu rozpusty w dekreście apostołskim*..... *7
- GRZEGORZ OLEK, *Motto J.A. Bengela jako rodzaj przedmowy do Novum Testamentum Graece. Interpretacja krytyczna*..... 299
- RAFAŁ MARCIN LESZCZYŃSKI, *Origen's exegetical method and the Catechetical Schools of Alexandria and Caesarea* 321
- *RAFAŁ MARCIN LESZCZYŃSKI, *Metoda egzegetyczna Orygenesesa a szkoły katechetyczne w Aleksandrii i Cezarei* *69
- VIVIANA NOSILIA, *Kiedy adwersarz polemiczny nie boi się Boga i nie wstydzi się ludzi: obraz przeciwnika w „Lithosie” (1644)* 341
- MAREK ŁAWRESZUK, *Prawosławna teologia polityczna i politologia – charakterystyka z perspektywy doktryny prawosławnej*..... 373

RECENZJE

- Е. Дикова “Ритъм и наратив. Календарните двустийшия на Христофор Митиленски и техните южнославянски преводи”.
София: Институт за балканистика с Център по тракология,
Българска академия на науките, 2023. 526 с.
ISBN 978-619-7179-42-2 (МАРИНА ЧИСТЯКОВА)..... 419
- Wykaz autorów 427

*Teksty oznaczone gwiazdką zawarte są wyłącznie w E-Wydaniu.

Contents

ARTICLES

- ANDRZEJ P. KLUCZYŃSKI, *History of the Formation of the Book of Zechariah 9-11* 211
- JAKUB SLAWIK, *Porneia (πορνεία) in Acts 15:20.29; 21:25. The meaning and origin of the theme of fornication in the apostolic decree* 237
- *JAKUB SLAWIK, *Porneia (πορνεία) in Acts 15:20.29; 21:25. The meaning and origin of the theme of fornication in the apostolic decree (polish version)* *7
- GRZEGORZ OLEK, *J.A. Bengels Motto as a kind of introduction to the Novum Testamentum Graecae. A critical interpretation* 299
- RAFAL MARCIN LESZCZYŃSKI, *Origen's exegetical method and the Catechetical Schools of Alexandria and Caesarea* 321
- *RAFAL MARCIN LESZCZYŃSKI, *Origen's exegetical method and the Catechetical Schools of Alexandria and Caesarea (polish version)* *69
- VIVIANA NOSILIA, *When the polemic opponent does not fear God and feels no shame before people: the image of the adversary in "Lithos"* 341
- MAREK ŁAWRESZUK, *Orthodox Political Theology and Politology – Characteristics from the Perspective of Orthodox Doctrine* 373

REVIEWS

- E. Dikova "Rhythm and Narration: The Calendar Distichs of Christopher of Mytilene and Their South Slavonic Translations". Sofia: Institute of Balkan Studies with Center for Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, 2023. 526 p. ISBN 978-619-7179-42-2 (MARINA ČISTIÁKOVÁ)..... 419
- List of authors 427

*Texts marked with an asterisk are available only in the E-Edition.

Wykaz autorów

Andrzej P. Kluczyński, a.kluczynski@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Jakub Ślawik, j.slawik@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Grzegorz Olek, g.olek@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Rafał Marcin Leszczyński, r.leszczynski@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Viviana Nosilia, viviana.nosilia@unipd.it, Via E. Vendramini, 13, 35137 Padova, Włochy

Marek Ławreszuk, m.lawreszuk@uwb.edu.pl, Katedra Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku, ul. Ludwika Zamenhofska 15, 15-435 Białystok, Polska